

Ի. ԵՆԻԿՈԼՈՊՈՎ

Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԹԲԻԼԻՍՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Արովյանի լուսավորական գործունեության նշանակալից մասը ծավալվեց Թբիլիսիում, ուստի անհնարաբերական չի լինի հետևել նրա կյանքի այն շրջանին, որ նա անց է կացրել այդ քաղաքում:

Արովյանի Թբիլիսիում լինելու առաջին տարիների մասին քիչ բան է հայտնի: Ինչպես հավաստիացնում են Արովյանի բոլոր կենսագիրները, այստեղ, Թբիլիսիում, — նրա առաջին դպրոցը Պողոս Ղարադաղցու ուսումնարանն էր, որտեղ նա ընդունվեց 1820 թվին: Այս ուսումնարանում Արովյանը մնաց երկու տարի:

Թբիլիսիում շուտով բացվում է արևելյան լեզուների դպրոց, որի ղիրեկտորի պաշտոնը վճռված էր հանձնել պրոֆեսոր-արևելագետ Շահան Ջրպետյանին, որը ցանկություն էր հայտնել Փարիզից Թբիլիսի տեղափոխվել:

Ջրպետյանը, կամ ինչպես նրան Ֆրանսիայում կոչում էին՝ Սիրբյեն, պատմագիտական բազմաթիվ աշխատությունների հեղինակ էր, այն ժամանակ համարվում էր արևելյան լեզուների լավագույն գիտակիր, և Ecole des langues orientales vivantes-ում (Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոց) գրառվում էր պրոֆեսորական ամբիոն:

Բայց Սիրբյենի, իրեն օտարահպատակի, այդ պաշտոնում նշանակվելուն վճռականապես դիմադրեց Կովկասի, այն ժամանակվա գլխավոր կառավարիչ Նրադովը, գտնելով, որ՝ «անպայման անվերի օգտակար կլինի վստահել բնիկներին»: Այդ պաշտոնին ներկայացվեց Գրիբոնեդովը, որ Նրադովի մոտ վարում էր օտար երկրների բաժանմունքի բարտուղարի պաշտոնը, և արդեն իրեն ցույց էր տվել որպես պարսկական և արաբական լեզուների գիտակ անձնավորություն, չխոսելով ֆրանսերենի մասին, որ նա գիտեր կատարելապես:

Մինչև այդ պաշտոնում հաստատվելը, Գրիբոնեզովը եռանդով սկսեց Կովկասի անցյալի ուսումնասիրությունը¹ Բայց, ինչպես հայտնի է, Գրիբոնեզովն այդ նշանակումը չստացավ և շուտով (1823 թ. մարտին) թողեց Կովկասը:

Արևելյան լեզուների այդ դպրոցում, նրա կազմակերպման օրից, 1823 թ. (հետագայում նա վերածվեց հոգևոր դպրոցի և ի պատիվ ներսես Աշտարակեցու՝ կոչվեց նրա անունով), Պողոս Ղաթաղազցու ուրիշ աշակերտների՝ Թադիադյանի, Շերմազանյանի և Ստեփանոս Նազարյանի հետ սովորում էր նաև Խ. Աբովյանը:

Գրիբոնեզովի հետաքրքրությունը դեպի այդ դպրոցը չգաղարեց նաև հետագայում: Այսպես, ըստ այդ դպրոցի սան Շերմազանյանի վկայության, Գրիբոնեզովը (այն ժամանակ արդեն հռչակված որպես «նեկոփց պատուհասի» հեղինակ) մի քանի անգամ այցելել էր դպրոցը, հետաքրքրվել նրա կյանքով:

Գրիբոնեզովի այցելության այդ տարիները (1826) հենց զուգադիպում են Աբովյանի նույն դպրոցում լինելու ժամանակին: Ինչպես Ստ. Նազարյանն է գրում, Աբովյանը դպրոցից դուրս եկավ չերա՞ սեր ունենալով դեպի գիտությունը և «իբ հայրենիքին օգուտ բերելու ցանկությամբ վառված սրտով»:

Տառ տարի անցած Աբովյանը նորից Թբիլիսիումն է: Դորպատի համալսարանն ավարտելուց հետո գալով Թբիլիսի (1836), Աբովյանն ուսուցչի պաշտոն է փնտրում, բայց ապարդյուն: Քարացած, խավարամոլ հոգևորականությունը նրանից խույս էր տալիս, ինչպես լութերականության ոգով կրթություն ստացած մի մարդուց: Սարսափելի կարիքի մի ամբողջ տարի անցկացնելուց հետո, վերջապես 1837 թ. փետրվարի 12-ին, նրան հաջողվում է Թբիլիսիի գավառական ուսումնարանում ընդունվել որպես տեսուչ և դասատու:

Թբիլիսիի նախկին առաջին արական գիմնազիայի արխիվում իմ հայտարերած փաստական տվյալները, որոնք վերաբերում են Աբովյանի՝ Թբիլիսիի գավառական ուսումնարանում պաշտոնավարելու շրջանին, լույս են սփռում նրա կյանքի այդ տարիների վրա: Այդ փաստաթղթերը բնութագրում են նրա մանկավարժական դորժունեությունը, և թույլ են տալիս եզրակացնել, թե վարչությունը Աբովյանի նկատմամբ ինչպես էր վերաբերվում:

Փաստաթղթերից մեկում (1840 թ. Անդրկովկասի ուսումնա-

¹ 1823 թ. հունվարին Կյուլենբրեկերին գրած նամակը:

րանների վարչության գործ № 121), որ ունի՝ «Զինավիճակներ Վիտովիչի, Կրիժանովսկու և Պոնյատովսկու կողմից Քրիլիսիի ուսումնարանների տեսուչ Աբովյանին հասցրած վիրավորանքներին» մասին» խորագիրը, խոսվում է Աբովյանի իրավագուրկ վիճակի վերաբերյալ։ Հիշյալ շինավիճակները վիրավորանք են հասցնում պարտեզում իր աշակերտների հետ գրռանոց Աբովյանին և երբ վերջինս բողոք է ներկայացնում այն ժամանակվա գեներալ նահանգապետին, սա դպրոցների վարչության միջոցով տալիս է հետևյալ սառն պատասխանը.

«Զերդ բարեձննդությանը խնդրում եմ հայտնել տեսուչ Աբովյանին, որպեսզի նա իրեն և իր աշակերտներին հասցված վիրավորանքի համար բավարարություն խնդրի ուր հարկն է, սահմանված կարգով, հարկ եղած դեպքում բողոքով դիմի դատարան կամ ոստիկանություն, Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետին։ Քրիլիսի զինվորական նահանգապետ, գեներալ լեյտենանտ Բրայկո»:

Առավել ուշագրավ է երկրորդ «գործը»՝ «Քրիլիսի ուսումնարանի տեսուչ Աբովյանի բաց արած մասնավոր պանսիոնի մասին»։ «Գործն» սկսվում է Անդրկովկասի ուսումնարանների դիրեկտորի պաշտոնակատար Ս. Յ. Վասիլևիովսկու ուղղած ռապորտով, այսպիսի բովանդակությամբ.

«Պատանի հասակից հոգուս մեջ կրելով իմ ազգակից մանուկներին նվիրվելու բուռն ցանկությունը, պաշտոնի անցնելու ժամանակվանից ես ձգտում էի հավաքել մի քանի պատանիներ, մեծ մասամբ իմ ազգից, և իմ ազատ ժամերը նվիրել նրանց դաստիարակության գործին՝ առանց որևէ հատուցում պահանջելու... Խոնարհաբար խնդրում եմ անհրաժեշտ ձևով ապահովեք ինձ վերոհիշյալ ձեռնարկությունս պահելու համար։ 1840 թ. հունվարի 31»:

Բոլոր ձեռլանությունները հաղթահարելուց հետո, վերջապես, Աբովյանին թույլատարվեց բաց անել պանսիոն (1840 թ. փետրվարի 29-ին)։ Նրա ներկայացրած տեղեկագրից երևում է, որ Աբովյանի արական պանսիոնին ուներ 21 աշակերտ։ Աբովյանն ինքը դասավանդում էր ռուսերեն և գերմաներեն լեզուները և պատմություն, երիցփոխովը՝ աշխարհագրություն, թվաբանություն և վայելչագրություն, մասնավոր ուսուցիչ Կերատենսը՝ ֆրանսերեն։ «Հատուկ վերակացու չկա մինչև այժմ էլ, քանի որ աշակերտները դառնում են պանսիոն պահուղի հատուկ հակողության տակ»:

Նույն թվի հուլիսի 18-ին Աբովյանն արդեն գրում է. «Ես ան-

Հրաժեշտ գտա փակել այն (պանսիոնը) և աշակերտներին, ըստ նրանց ընդունակությունների, փոխադրել տեղիս գալատական դպրոցը և նրանց հետ պարապել միայն ազատ ժամերին»:

Այսպես կարճատև եղավ նրա պանսիոնի գոյությունը: Ինչպես երևում է տեղեկագրի կետերից մեկին Աբովյանի տված պատասխանից, նրա պանսիոնը գտնվում էր «Երկրորդ գիմնազիայի տանը իր զբաղեցրած սենյակներից մեկում»: Իր եռադասյան ուսումնարանն Աբովյանն այստեղ կոչում է գիմնազիա բարձր տեսանով: Աբովյանի այս հիշատակումը հնարավորություն է տալիս այժմ եզրակացնելու, թե Քրիլիսիում երկար տարիներ Աբովյանը որտեղ է ապրել: Նա ապրել է այժմյան Ռուսթավելու պողոտայի ծայրին, № 1 տանը:

Աբովյանի ծանր վիճակը ակնառու երևում է նաև նույն դրասենյակի № 91 «գործից»: 1842 թ. սկզբին Աբովյանը կրկին անգամ դիմում է պանսիոնը բաց անելու մասին, որտեղ, ինչպես նա հայտնում է՝ «ենկարչությունը պետք է դասավանդի Ռոցին, հայոց լեզուն և աշխարհագրությունը՝ Գասպարովը, իսկ ես Ռուսաստանի և ընդհանուր պատմություն, ռուսերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներ, իսկ թուրքերենը՝ տեղիս գալատական դպրոցի ուսուցիչ Միրզա-Շաֆին»:

Պանսիոն բաց անելու մասին Աբովյանի հետ միաժամանակ դիմել էր նաև ուսուցիչ Երիցփոխովը. այդ դիմումի վրա կարճ մակագրված է՝ «Աբովյանին չեքժել, իսկ Երիցփոխովին թույլատրել»:

Երիցփոխովի պանսիոնում ֆրանսերենի և թվաբանության դասառույն Բուզադովն էր՝ այն ժամանակ Քրիլիսիի ամենակրթված երիտասարդներից մեկը:

Ահա ինչպիսի ծանր շրջանում է Աբովյանն ստեղծագործել իր «Վերք Հայաստանի» վեպը:

Քիֆիլիսում եղած շրջանում Աբովյանը ծանոթանում և մտերմանում է մի շարք մարդկանց հետ, որոնք, ինչպես և ինքը, չնայած համեստ հասարակական դիրք էին դրավում, սակայն պատվավոր տեղ նվաճեցին իրենց ժողովրդի գրականության պատմության մեջ: Այսպես, Աբովյանի ղեկավարած դպրոցում թուրքերեն էր դասավանդում Միրզա-Ֆաթ-Ալի Ախունդովը, որ այդ ժամանակ արդեն Պուշկինի մահվան առթիվ գրված խոր զգացմունքներով լի քանաստեղծության հեղինակ էր, իսկ հետագայում հռչակվեց որպես աղբրեջանական մեծ փիլիսոփա և դրամատուրգ:

1840 թվի մարտին, «նույն դպրոցի թուրքերեն լեզվի ուսուցչի պաշտոնից ազատելու մասին» Աբովյանին ուղղված ղեկուցագրից հետո, Ախոնդովը թողնում է դպրոցը, որից հետո Ախոնդովին փոխարինեց նրա նախկին ուսուցիչ Միրզա Շաֆին, որի մասին, ինչպես Աբովյանն է ասում, — «տեղի բարձր հոգևոր վարչությունը և պատվավոր թուրքերը միանգամայն զրական են արտահայտվում»։ «Միրզայի այդ հատկությունների մասին ես անձամբ և հաճախ հավաստիացել եմ» (տե՛ս ի պաշտոնակատար Ա. Աբովյանի՝ 1840 թ. մայիսի 3-ի ուսպորտից)։

Միրզա Շաֆին ղեկուս Աբովյանի մոտ պաշտոնավարելու ժամանակ հայտնի էր որպես նշանավոր բանաստեղծ։ Շուտով, Բողենշտեկովի քարգմանությունների միջոցով, ամենուրեք նա մեծ փառքի արժանացավ, շնորհիվ իր «Երգերի»։

Որպես մերձավոր օգնական Աբովյանը հրավերեց Գաբրիել Երիցփոխովին (1838 թ. փետրվարին), որն ավարտել էր Լազարյան ճեմարանը և Մոսկվայի համալսարանը։ Նա դասավանդում էր մաթեմատիկա, զնադրություն և նկարչություն։ Երիցփոխովը հռչակվեց իր կազմած բառարանով։ Նախապատրաստական դասարանի ուսուցչի պաշտոնով Աբովյանը հրավիրեց (1839 թ. հոկտեմբերին) Լազարյան ճեմարանի նախկին սան Իվան Յ. Ախվերդովին։ Նա հայտնի էր իր կազմած աղբյուրների և բառարանով և որպես «Հայաստանը 5-րդ դարում» գրքի հեղինակ։ Նրա եղբայրը՝ Գեորգի հռչակվեց Սայաթ-Նովայի երգերի հրատարակությամբ։

Ինձ շհաջողվեց պարզել եւ. Աբովյանի փոխհարաբերությունները վրաց հասարակական գործիչների հետ։ Կա միայն մի տվյալ, որ Աբովյանի աշակերտների թվում եղել է մի վրացի՝ Իվան Կերեսելիձե ազգանունով։

Կերեսելիձեն հետագայում դարձավ վրացական առաջին ամսագիր «Յիսկարի» առաջին խմբագիրներից մեկը, խոշոր հասարակական գործիչ և գրող։ Պատանի հասակում նա վրաց խոշոր հասարակական գործիչ և գրող Աղեքսանդր Օրբելիանու սանն էր։ Իր սանին Աբովյանի դպրոցը տալով, Օրբելիանին ինքը բարձր էր գնահատում Աբովյանի արժանիքներն ու անձնավորությունը։

Վրացական իրականության նկատմամբ Աբովյանի ցուցաբերած հետաքրքրության մասին է վերաբերում նրա «Միամիտ» բանաստեղծությունը, որի մեջ Աբովյանն իր տպավորություններն է արտահայտում այդ հռչակավոր լեռան և նրա վրա եղած վանքում ամեն տարի, ժողովրդի հոծ բազմությամբ, տեղի ունեցող տոնա-

կատարութեան մասին: Այդպիսի տնտեսականութեան ներքին ժամանակ, ամենի քան որն է այլ տեղ, կարելի էր լսել ժողովրդի կենդանի բարբառը, զրույցները, հեքիաթները, աշուղների երգերը, որոնք ամբողջութեամբ ժողովրդից էին վերցրած:

1843 թիվն Արեւմտեան համար նշանակալից եղաւ: Այդ թիւն նա երկար ճանապարհորդութեան կատարեց Հայաստանում, մի անգամ ևս, արդեն անցած ճանապարհով, բարձրացաւ Արարատի գագաթը: Այդ նույն թիւն նրա համար ստեղծեց ծանր վիճակ, որ ավարտվեց նրա Թբիլիսիից հեռանալով:

Կովկասի գլխավոր կառավարիչները վաղուց ի վեր սահմանել էին մի կարգ, որի համաձայն, երբ նշանավոր օտարերկրացիներ էին գալիս, նրանց ուղեկցելու համար նշանակվում էին ամենակրթված յինովնիկները: Հայտնի է, որ Գրիբոեդովը մի քանի անգամ այդպիսի դեր է կատարել, 1822 թ. ամառը ուղեկցելով անգլիացի ճանապարհորդներին, Կախեթիայում, ինչպես Չ. Պալաւա-դեշվիլին՝ բարոն Հակոստաուզենի ճանապարհորդութեան ժամանակ, և այլն:

1843 թիւն Թբիլիսի եկաւ նշանավոր գիտնական Մորից Վագները: Նրան ուղեկցելու և աջակցելու համար՝ նշանակված էր Արովյանը (1843 թ. ապրիլի 5-ին): Ըննապարհորդութեան մանրամասնութեանը Վագները հրապարակեց իր գրքում՝ „Reise nach dem Ararat und dem Hochlande von Armenien“. Stuttgart, 1848. Մինչ այդ, ճանապարհորդութեան առանձին տպավորութեանը հաղորդված 1843 թ. „Горный журнал“-ում և այն ժամանակվա ամենատարածված „Библиотека для чтения“ ժուռնալի նույն թիւի N 761-ում «1840 թ. Արարատի ժայթքումը» խորագրով: Այդ երկրաչարժի հետեանքով շատ վայրեր, որ 1829 թ. ևս. Արովյանը պրոֆ. Պարբոտի հետ տեսել էր՝ կամ ամփրկված էին, կամ բոլորովին սրբված (Ակոռի գյուղը, ս. Հակոբի վանքը): Վագներն ու Արովյանն այս անգամ բարձրացան Արարատի հյուսիսային գագաթներով, 7 հազար ոտնաչափ բարձրութեան վրա:

Բոլոր ամլյալներից դատելով, Արովյանի ճանապարհորդութեանը տեւեց մինչև մայիսի 20-ը: Թբիլիսիից Արովյանին տեղափոխելու իսկական պատճառները պարզելու տեսակետից, հետաքրքրական է ծանոթանալ նրա հետազալի ամբողջ գրազրութեան հետ: Հայաստանում կատարած ճանապարհորդութեանից վերադառնալուց կարճ ժամանակ անցած, մայիսի 31-ին, Արովյանն իր վարչութեանը ռապորտ է ուղղում՝ այսպիսի բովանդակությամբ.

«Թիֆլիսի դավառական դպրոցը վաղուց է, որ գտնվում է շատ «խառ պիճակում և լուրջ վերանորոգման կարիք ունի. բնակարանի համար ինձ հատկացված սենյակների առաստաղներից ջուրը կաթում է ալնպիսի առատությամբ, որ հաճախ անհնարին է դառնում ամբողջ օրերով ո՛չ պարապել և ո՛չ բնակվել. դռները շատ հին են և ալնքան խաբխրված, որ ոչ մի կերպ հնարավոր չէ փակել... Դասարաններում վառարաններ բոլորովին չկան»։ (№ 7 «գործից», «О разных сведениях к руководству за 1843 г.

«Գործում» ոչ մի տվյալ չկա, որից կարելի լինի դատել այդ պակասությունները վերացնելու ուղղությամբ վարչության ձեռնարկած որևէ միջոցառումի մասին։ Ընդհակառակը... հենց այդ ժամանակ Արուվյանին առաջարկում են ուսպորտ ներկայացնել իրեն փոխադրելու մասին։ Որ նրան Կովկասի մայրաքաղաքից այն ժամանակ խուլ Երևան տեղափոխելը բոլորովին կամավոր չէր, այդ ակնառու կերպով երևում է թեկուզ իր իշխանավորին արուվյանի գրած դիմումի սեազրույթունից։

Հուլիսի 11-ին Արուվյանը ներկայացնում է ալնպիսի բովանդակությամբ ռապորտ. «Տեղեկանալով, որ Երևանի դավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնակատարը իր պաշտոնից ազատվում է, վարչությանդ խոնարհաբար խնդրում եմ ինձ փոխադրել հիշյալ դպրոցը»։

Այնուհետև Արուվյանն իր ձեռքով քնջել է հետևյալ նախադասությունը. «և իմ պաշտոնը հանձնելու մասին՝ ուսմ որ վարչությանդ ցանկանում է (խնդրում եմ) անել պատշաճ կարգադրություն»։

Հունիսի 19-ին Արուվյանն ստանում է այս բնույթի մի հրամանագիր (№ 619)։

«Ձեր ցանկության համաձայն, ես, որպես ուսումնական մասի կատավարիչ, ըստ իմ վրա դրած պարտականության, Ձեզ նշանակեցի Երևանի դավառական դպրոցում ազատված տեսչի պաշտոնում, միաժամանակ, Ձեր ներկա պաշտոնում՝ իբրև Թիֆլիսի դավառական դպրոցի տեսչի պաշտոնակատար՝ նշանակելով իսկական ուսանող Մոնաստիրսկուն։ Այդ պատճառով առաջարկում եմ Ձեզ, Ձեր պաշտոնը օրինական հիմունքներով Մոնաստիրսկուն հանձնելուց հետո Ձեր երկուսի ստորագրություններով դիրեկցիային ներկայացնել հանձնողական թերթը և մեկնել Ձեր նոր պաշտոնավայրը՝ Երևան։ Թիֆլիսի դպրոցից Ձեր աշխատավարձը պետք է ստանար առ այսօր։

Դիրեկտորի պաշտոնակատար՝ Ի. Ռոսկովչենկո»։

Այս հրամանագրին հաջորդող Աբովյանի ռապորտը ակնառու կերպով վկայում է, որ նա զմեկամտությամբ էր թողնում Թբիլիսին:

1843 թ. հունիսի 31

թ. 20

Ռ Ա Պ Ո Ր Տ

Ի հետևումն վարչությանդ սույն հունիսի 19-ի № 619 հրամանագրի, պատիվ ունեմ խոնարհաբար խնդրելու՝ բարեհաճ չի՞լինի արգյոք, մինչև սույն թվի սեպտեմբերը հետաձգել ինչպես պ. Մոնաստիրսկուն պաշտոնս հանձնելը, նույնպես և Երևան մեկնելս, այն պատճառով, որ ընտանեկան գործերս և կնոջս հիմանդությունը միանգամայն անհնար են դարձնում իմ՝ Երևան մեկնելը: Հետևանքի մասին խնդրում եմ հայտնեք հրամանագրով:

Հաստիքովոր տեսչի պաշտոնակատար Խ. Աբովյան:

Այս ռապորտի վրա դրված է հետևյալ մակագրությունը:

«Այժմ և եթ դպրոցը պետք է հանձնվի Մոնաստիրսկուն, որից հետո Աբովյանը կարող է արձակուրդ խնդրել, որը նրան չի մերժվի:

Ռոսկովչենկո, հունիսի 27.»

Բերված փաստաթղթերից, բնականաբար, կարելի էր եզրակացնել, որ Աբովյանի «աքսորը» Երևան՝ հետևանք է վազների հետ նրա կատարած ճանապարհորդության և նրա համարձակ գրույցների:

Այս երկու դեպքերը (վազների հետ ճանապարհորդելը և «աքսորը» Թբիլիսիից Երևան) հաջորդում են միմյանց շատ կարճ ժամանակամիջոցում, և որ հատկապես բնորոշ է՝ և՛ վազներին ուղեկցելու հրամանագիրը, և՛ Աբովյանին Երևան փոխադրելու ամբողջ գրազրույթունը ամփոփված է միևնույն № 6 «գործում»:

Յակայն, դատելով այն փաստից, որ Երևան հասնելուն պես, Աբովյանը, համաձայն իշխանությունների հրամանագրի, ուղեկցեց ոչ պակաս նշանավոր օտարերկրացիների՝ բարոն Հակոբատուզենին և պրոֆեսոր Արիխին, բացառում են այն ենթադրությունը, թե Աբովյանին Երևան փոխադրելու պատճառը վազներն էր:

Աբովյանի «աքսորի» պատճառներն ավելի խորն են:

* * *

«Ոստանական գործի ընթացքը Կովկասում 1802 թվից մինչև 1880 թիվը» պաշտոնական հրատարակության մեջ (Թբիլիսի, 1880 թիվ) տրված է հետևյալ համառոտ տեղեկությունը (էջ 23).

1843 թ. մարտի 23-ին Քիբլիսում հիմնված է ազնվական օրի-
ւորների Անդրկովկասյան Ինստիտուտ և առաջին անգամ արտա-
հայտված է Կովկասում հատուկ բարձրագույն ուսումնական հաս-
տատություն հիմնելու միտքը:

Այդ տարիներին Քիբլիսում համալսարան հիմնելու մասին
ոչ պակաս հետաքրքրական տեղեկություններ ենք գտնում Ռու-
սկովչենկոյի մահվան առթիվ գրված հոդվածում:

Իվան Վասիլևիչ Ռուսկովչենկոն, որ այնքան մեծ դեր է կատա-
րել Արտվյանի կյանքում, ոչ պակաս վճռական դեր է ունեցել նաև
Քիբլիսում համալսարան հիմնելու խնդրում: Այս երկու խնդիրնե-
րը որոշ շափով իրար հետ առնչություն ունեն:

Ո՞վ էր Ռուսկովչենկոն՝ Արտվյանի անմիջական իշխանավորը,
երկար տարիներ Քիբլիսի գիմնագիայի և Անդրկովկասյան դըպ-
րոցների գիրեկտորի պաշտոնակատարը:

Կենսագրական համառոտ տեղեկությունները նրան ներկայաց-
նում են որպես միանգամայն օժտված հրապարակախոս, դրակա-
նագետ, թարգմանիչ, համալսարանական կրթություն ունեցող անձ-
նավորություն: 1837 թվից նա Լուսավորության Մինիստրության
ամսագրի խմբագրի օգնականն էր: Ամսագրում տպագրվում էին
գիտական և հանրամատչելի հոդվածներ: Իր պաշտոնի բերումով
նա ծանոթացավ ժամանակի բոլոր հայտնի ուս գրողների հետ:
Հարազատ Ուլրախնայի մասին գրած պատմական հետազոտու-
թյունները, Շեքսպիրից կատարած փալյուն թարգմանությունները
(«Ռոմեո և Զուլիետա», «Ամառային գիշերվա երազ» և ուրիշները),
որոնք տպագրվում էին «Библиотека для чтения» հանրամատ-
չելի ամսագրում, Ռուսկովչենկոյի վրա զարժին կոծա Ուլարովի
ուշագրությունը, որ երիտասարդ հասակում «Արդամաս» խմբակի
անդամ էր, իսկ այդ ժամանակ՝ Լուսավորության մինիստր, Գի-
տությունների Ակադեմիայի պրեզիդենտ, ռեակցիոներ:

1839 թ. Ռուսկովչենկոյին առաջարկվեց Քիբլիսի գիմնագիայի
տեսչի տեղը՝ համատեղելով նաև գիրեկտորի պաշտոնակատարու-
թյունը: Նրան տրվում էր լիազորություններ և առաջարկվում էր
ներկայացնել իր նկատառումները Կովկասում ուսումնական դուր-
ծի դրվածքի մասին:

Քիբլիսիում Ռուսկովչենկոն սկսեց կիրառել Ուլարովի քաղա-
քականությունը:

Կոմս Ս. Ս. Ուլարովը, որ 1833 թվից առանձնեց Լուսավորու-
թյան մինիստրի պաշտոնը, իր ռեակցիոն քաղաքականությունը

վարում էր կառավարության ծրագրի ոգով: Նա ասում էր, թե անհրաժեշտ է՝ թիշխել պատանեկության մտքերի վրա, նրան տալ իսկական ուսական ուղղափառության, միապետության և ժողովրդայնության ուղղություն, որ «հանդիսանում է մեր փրկության վերջին խարիսխը և մեր հայրենիքի ուժի և մեծության ամենաճիշտ առհավատչյան»: Նրա տեսության էությունը հանգում էր այն կեղծ պնդումին, թե ուս ժողովուրդն իր բնությամբ կրոնական ազգ է, ի սկզբանե ցարի հետ է և հորատափրական իրավունքի դեմ չի բողոքում:

Ինչպես Ռոսկոլշենկոյի մահվան առթիվ գրված հոգվածում ասվում է, Ռոսկոլշենկոն մեծ ջանք գործադրեց, որպեսզի «հերքի Պետերբուրգի բարձրագույն շրջաններում հայտնի դարձած՝ Թիֆլիսում համալսարան հիմնելու միտքը»: Նա գտնում էր, որ համալսարանը «կմեկուսացնի Անդրկովկասը», մինչդեռ «ընդհակառակը, համապետական շահերի տեսակետից անհրաժեշտ է ամեն կերպ ձգտել այդ հեռավոր ծայրամասի կապը Ռուսաստանի հետ ամրացնելուն»:

Թիֆլիսում համալսարան հիմնելու գաղափարին հակառակ, Ռոսկոլշենկոն գտնում էր անհրաժեշտ Անդրկովկասի բարձր դասերի զավակներից ուղարկել Մոսկվայի և Պետերբուրգի ուսումնական հաստատությունները՝ ուսական կրթություն ստանալու համար: Ռոսկոլշենկոյի այդ առաջարկությունը բարձրագույն իշխանության կողմից հավանություն ստացավ և Թիֆլիսում համալսարան բաց անելու միտքը վերջնականապես հերքվեց:

1844 թվին Ռոսկոլշենկոն անձամբ Ռուսաստանի մայրաքաղաքներն ուղարկեց 40 երեխա, որոնց թվում էր և Լորիս Մելիքովը:

Վրաստանի Կենտրոնական Արխիվի «գործերում» համալսարանի մասին պաշտոնական տվյալներ չկան: Այդպիսիք պետք է փնտրել Լուսավորության Մինիստրության «գործերում»: Անկասկած է, որ Թիֆլիսում համալսարան հիմնելու միտքը առաջադրել էին այնտեղ ապրող ժամանակի առաջավոր մարդիկ, ինչպիսիք են՝ Ն. Բարաթաշվիլին, Ա. Շավճավաձեն, Խ. Աբովյանը, Միրզա Ֆատալի Ախունդովը, Հախաբեդյան հղբայրները, Զ. Պալավանդովը և ուրիշները (այն ժամանակ Թիֆլիսում հանրային գրադարան բաց անելու միտքը ևս ծագում էր նույն այդ առաջավոր ինտելիգենցիայից, որի ականավոր ներկայացուցիչներից էին Ն. Բարաթաշվիլին, Զ. Պալավանդիշվիլին, Դմ. Կիպիանին և ուրիշները):

Մի քանի տվյալներ հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Թբիլիսիում համալսարան հիմնելու կողմնակիցների թվում էր նաև հետադալում նշանավոր պրոֆեսոր-արեւելագետ Լ. Զ. Բուդաղովը:

1840 թվին, երբ Թբիլիսիի դիմնագիտյի թուրքերեն լեզվի դասատու Միրզա Յուսուֆ Շահնադարովը (որին Միրզա Շաֆին իր քանաստեղծություններում ծաղրել է), հեռացվեց, նրա տեղը հրավիրվեց Կազանի համալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետի ոսկե մեդալով ավարտած Կազար Զախարովիչ Բուդաղովը, որը տիրապետում էր գերմաներեն, անգլերեն, ֆրանսերեն լեզուներին և հայերենին, որ իր մայրենի լեզուն էր: 1843 թվին, Աբովյանի նման, նա էլ ստիպված էր թողնել Թբիլիսին: Տեղափոխվելով Պետերբուրգ և մտնելով համալսարան, նա հռչակվեց որպես նշանավոր պրոֆեսոր և մի շարք աշխատությունների հեղինակ:

Իր գիտելիքները լավագույն կերպով կիրառելու Աբովյանի ձգտումը, որ արտահայտվում էր համալսարանի պրոֆեսոր դառնալու ցանկությամբ, բացվում էր մի շարք արգելքների:

1841 թ. Կազանի համալսարանում պրոֆեսորի տեղ ստանալու համար երեք տարի տանջվելուց հետո, բնականաբար, նրա մեջ պետք է ծագեր Թբիլիսիում համալսարան հիմնելու միտքը:

Այդ գործում որոշ հաջողություն ձեռք բերելու համար Աբովյանը բավականաչափ հիմքեր ուներ: Հայտնի է այն ժամանակ հռչակված ակադեմիկոս Ֆրենի բարյացակամ վերաբերմունքը Աբովյանի նկատմամբ, որի մասին վերջինս արտահայտվում էր որպես «իր բարերարի»:

Եթե նկատի ունենանք ակադեմիկոս Խ. Ֆրենի այն ժամանակ ունեցած դերն ու նշանակությունը (նա է հիմնել Ասիական Թանգարանը և հետաքրքրություն է առաջացրել դեպի Արեւելքը) և նրա նկատմամբ միեւրոպ. Ուլարովի լավ վերաբերմունքը, ապա զարմանալի չի թվա, որ Աբովյանը Թբիլիսիում համալսարան հիմնելու գործում հույսեր էր կապում նույն Ֆրենի և Պարրոտի մյուս բարեկամների հետ:

Հայտնի է նաև Ֆրենի հետաքրքրությունը Կովկասի նկատմամբ: Այդ արտահայտվել է հենց նրա՝ «Արաք, պարսիկ և թուրք գրողների տեղեկությունները Կովկասի մասին» արժեքավոր աշխատության մեջ և մյուս գործերում:

Խ. Աբովյանի և Լ. Բուդաղովի միաժամանակ Թբիլիսից տեղափոխվելը որոշ չափով կարելի է բացատրել Թբիլիսում համալ-

սարան հիմնելու նրանց ջանքերով: Դրա համար նրանք այդպիսի
խիստ պատիժ կրեցին:

Ռոսկոլշենկոն հետագայում, երևանում էլ Աբովյանին հան-
դիստ շնորհեց: Ինչպես երևում է «Պատմական անկարկ երևանի
գիմնազիայի մասին» գրքից (Քիֆլիս, 1890 թ., էջ 36), 1846 թ.
«Նորին պայծառափայլութիւն» իշխան փոխարքան՝ Ներսէս կա-
թողիկոսի երևան գալու ժամանակ դպրոցի տեսուչ Աբովյանի կա-
տարած անպատշաճ արարքների մասին գրված զեկուցագրի առ-
թիվ, հրամայում է. «Աբովյանին խիստ նկատողութիւն անել՝ ձեռ-
քակալելով երեք օր»: Երկու տարի անցած, 1848 թվին, Աբովյանը
պաշտոնից հեռացված էր: